

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ
ОЛИЙ ВА ЎРТА МАХСУС ТАЪЛИМ ВАЗИРЛИГИ

ФАРҒОНА ДАВЛАТ УНИВЕРСИТЕТИ

**FarDU.
ILMIY
XABARLAR-**

1995 йилдан нашр этилади
Йилда 6 марта чиқади

— 2-2020 —

**НАУЧНЫЙ
ВЕСТНИК.
ФерГУ**

Издаётся с 1995 года
Выходит 6 раз в год

Б.Холматова	
Маънавий маданият тараққиётида миллий ва умуминсоний қадриятларнинг ўзаро алоқадорлиги	167
А.Шарафиддинов	
XIX аср охири – XX аср бошларида Қўқон шаҳри аҳолиси ва унинг ўсиш динамикаси.....	170
Д.Алиязарова	
Иккинчи жаҳон уруши йилларида Ўзбекистон ва Озарбайжон ўртасидаги гуманитар алоқалар.....	173
Ш.Мамадалиев	
Болалар ўртасида ҳуқуқбузарликлар олдини олиш бўйича совет ҳокимиятининг фаолияти (1917 – 1921).....	176
М.Мўминова, И.Якубов	
Кетрин Мансфилд ҳикояларидаги ёлғизлик	178
Н.Хошимова	
Ассоциацияларнинг фоносемантик тадқиқи.....	180
Н.Аббасова	
Тил ўргатиш жараёнида инглиз мақол ва маталларини ўқитиш муаммолари.....	183
Ш.Юсупова	
Ўзбек тилига хос асосий диний концептлар ҳақида	187
М.Курбанова, Д.Юсупова	
Замонавий инглиз тилида “to force” феълининг функционал-семантик ва парадигматик тавсифи.....	190
М.Ғофурова	
Инглиз тилида қўлланиладиган варваризмларнинг функционал – семантик хусусиятлари	193
М.Исломова	
Ҳаёт ҳақиқати ва аллегорик тасвир.....	197
С.Исроилова	
Ҳикоят (притча)нинг бадиий адабиётдаги ўрни.....	200
М.Мадазимова	
Чингиз Айтматов ижодида архетип образлар ва уларнинг функцияси.....	203
М.Ҳожиева	
Назира ва унинг мумтоз адабиёт тарихидаги ўрни.....	206
М.Ходжаева	
Тилнинг товуш тизимини тадқиқ қилишнинг назарий методологияси.....	208
М.Қаҳҳорова, Г.Астонова	
Замонавий дарсликларда ёзиш кўникмаларини ривожлантириш усуллари.....	211
Н.Ўринова, З.Жакбарова	
Талабаларда ижтимоий-маданий компетентликни шакллантиришнинг педагогик-психологик муаммолари	214
Д.Ҳайдарова	
Нофилологик олий ўқув юртлари талабаларининг чет тилида коммуникатив компетенциясини шакллантириш мазмуни.....	217
Ф.Мирзараҳимова	
Чет тилини ўқитишда ижтимоий-маданий воситалардан фойдаланишнинг айрим жиҳатлари.....	220
М.Қурбонова	
Ўқитувчиларни ўқитиш ва психологик таълимнинг устуворликлари	225
	ФАНИМИЗ ФИДОЙЛАРИ
УСТОЗЛАР САРДОРИ	227
МОҲИР ТАДҚИҚОТЧИ	231

УДК: 41+414+784.94

ТИЛНИНГ ТОВУШ ТИЗИМИНИ ТАДҚИҚ ҚИЛИШНИНГ НАЗАРИЙ МЕТОДОЛОГИЯСИ
ТЕОРЕТИЧЕСКАЯ МЕТОДОЛОГИЯ ИССЛЕДОВАНИЯ ЗВУКОВОЙ СИСТЕМЫ ЯЗЫКА
THEORETICAL METHODOLOGY OF STUDYING THE LANGUAGE SOUND SYSTEM

М.Ходжаева

Аннотация

Мақолада ўзбек ва инглиз тилларининг товуш тизими ёритилган бўлиб, унда асосан унли товушларга эътибор қаратилган.

Аннотация

В данной статье речь идет о звуковой системе узбекского и английского языков, при этом внимание сосредоточено на гласных.

Annotation

In this article, it has been informed about the phonetic system of Uzbek and English languages, with the main focus on the vocalic system.

Таянч сўзлар ва иборалар: фонетика, фонология, чоғиштирма, артикуляцион фонетика, акустик фонетика, перцептив фонетика, функционал фонетика, сегмент ва суперсегмент бирликлар, вокализм.

Ключевые слова и выражения: фонетика, фонология, сравнительный, артикуляционная фонетика, акустическая фонетика, перцептивная фонетика, функциональная фонетика, сегментальные и суперсегментальные единицы, вокализм.

Keywords and expressions: phonetics, phonology, comparative, articulation phonetics, acoustic phonetics, perceptive phonetics, functional phonetics, segment and suprasegmental units, vocalism.

Ҳозирда дунё тилшунослигида тилларнинг товуш қатламини кенг қамровда, назарий ва амалий жиҳатдан тадқиқ этиш долзарб масалага айланган. Тилларнинг товуш тизимини тавсифий, чоғиштирма, дистрибутив методлар асосида ўрганиш ҳам муҳим аҳамият касб этмоқда. Тилнинг товуш тизимини чоғиштирган ҳолда ўрганиш чет тили талаффуз меъёрларини мукамал ўзлаштиришга замин яратади. Тилшунослиқда унлиларнинг тиллараро мутаносибликда илмий тадқиқ қилиш, бир бирига чоғиштирилаётган тилларда, яъни инглиз ва ўзбек тилларида унли фонемаларнинг эквивалентлик даражаси юзасидан бу мавзунинг қай даражада муҳим аҳамият касб этишини англатади.

Замонавий тилшунослиқда фонетик қатлам бирликлари – нутқ товуши, бўғин, урғу, интонация, сингармонизм ва уларнинг нутқда юзага келиш хусусиятлари юзасидан артикуляция, акустика, перцептив ҳамда лингвистик жиҳатлар каби устувор йўналишларда изланишлар олиб борилмоқда.

Чет тили нутқ товушлар тизимини бошқа тиллар билан чоғиштирган ҳолда ўрганиш, уларнинг грамматик, лексик,

фонетик ва яна кўплаб томондан чуқурроқ ўрганишга, тушунишга ундайди. Бу усул тилни ўрганишнинг янада қизиқарли бўлишига, бир чет тилини ва чоғиштирилаётган бошқа тилларнинг ўхшаш ва фарқли томонларини англашга кенг имконият яратади. Нутқ товушлари, одатда, физиологик (нутқ товушларининг ҳосил бўлиш ўрни), физик (нутқ товушларининг баландлиги, кучи, тембри, чўзиқлиги), перцептив (эшитиб ҳис этиш) ҳамда лингвистик (сўз шакли ва маъносини танитувчи ва фарқловчи вазифаси) жиҳатдан ўрганилади. Нутқ товушларининг қайд этилган тўрт жиҳатга кўра тадқиқ қилиниши фонетиканинг тўртта аспектини фарқлашни тақозо қилади: артикуляцион фонетика, акустик фонетика, перцептив фонетика, функционал фонетика ёки фонология. Фонетиканинг мазкур аспекти ўзаро узвий боғланган бўлиб, уларни бир-биридан ажратиш бўлмади. Шундай бўлса-да, фонетик бирликларнинг юқорида қайд этилган жиҳатларидан қайси бири илмий ўрганиш мақсади эканидан келиб чиқиб, фонетиканинг аспекти алоҳида-алоҳида тадқиқот объекти бўлиши ҳам мумкин. Фонетиканинг лингвистик аспекти фонология термини билан бир қаторда

М.Ходжаева – ФарДУ лингвистика (инглиз тили) йўналиши II курс магистранти.

фонемика, фонематика терминлари билан ҳам юритилади [1,17]. Фонология фонетик birlikларнинг ижтимоий-лингвистик вазифаси – маъно фарқлаш хусусиятларини ўрганади. Фонетик birlikларнинг сегмент ва суперсегмент турларининг фарқланишига кўра, фонология ҳам сегмент ва суперсегмент сатҳларга эга бўлади. Сўз шакли ва маъносини ўзгартиришга хизмат қиладиган энг кичик сегмент birlikлар *фонемалар* деб аталади. Ҳар бир фонема чексиз фонлардан иборат бўлади [2,15]. Сегментал фонология турли нутқ товушларида воқеланадиган фонемаларни тадқиқ қиладди. Суперсегментал фонология *просодика* деб ҳам юритилиб, у суперсегмент birlikлар – бўғин, урғу ва интонация компонентларининг маъно фарқлаш хусусиятларини ўрганади. Бўғин сўз маъносини фарқлашга хизмат қилса – *силлабема*; урғу сўз маъносини фарқласа – *акцентема*; интонация сўз маъносини ўзгартирса – *интонема* термини билан ифодаланади [3,17]. Масалан, *олтин иш* – *олти ниш* бирикмаларида бўғин чегараси, *олма (мева)* – *олма (буйруқ феъли)* сўзларида урғу, *беш / болали йигитча (бешта боласи бор бешта йигит)* – *беш болали / йигитча (бешта боласи бор бир йигит)* бирикмаларида интонациянинг муҳим компонентларидан бири бўлган пауза маъно фарқлашга хизмат қилмоқда. Демак, фонология фонетиканинг соф лингвистик аспекти сифатида фонетик birlikларнинг тилдаги фонологик вазифаларини тадқиқ қиладди. Фонема тушунчасига биринчи марта россиялик олим Бодуэн де Куртенэ асос солган бўлиб, унинг ғоялари асосида тилшуносликда бир қатор фонологик мактаблар юзага келди. У биринчи марта дунё тилшунослигида фонетика бўлимини икки тармоққа ажратган бўлиб, улар : антропофоника(товушларни физиологик ва акустик жиҳатдан ўрганадиган бўлим) ва психофонетика (одам психикасидаги товушлар тушунчасини ўрганувчи бўлим, яъни фонемалар). Кейинчалик эса мана шу тармоқлар фонетика ва фонология тушунчаларини юзага келтирди. Ўз даврида унинг каби кўплаб тилшунос олимлар бу соҳага ўзларининг улкан ҳиссаларини қўшдилар, Л.Зиндер (С.Петербург), Н.Трубецкой (Прага), Д.Жоунз (Лондон), Л.Блумфилд (Америка) шулар жумласидандир. Уларнинг ҳар бири

фонемани тил бирлиги сифатида тан олади, лекин турлича талқин қиладди.

Вокализм лотинча “vocalic – унли товуш” сўздан олинган бўлиб, тилдаги унли товушларнинг тизимини ифодалайди [4,11]. Инглиз тилида фонетик тузилишига қараб бир-биридан фарқ қилувчи 10 та монофтонг ([ɪ, ɛ, æ, ɑ:, ɔ:, ɒ, ʊ, ʌ, z:, ə]), иккита дифтонгоид ([i:], [u:]), саккизта дифтонг мавжуд. Мазкур тилда дифтонглар марказий ([ɪə, ɛə, ʊə]) ҳамда тушувчи ([eɪ, aɪ, ɔɪ, aʊ, əʊ]) турларга ажратилади [5,142].

Мисол учун:

[i:] ва [ɪ]

Eel – ill [i:l] - [ɪl]

Keep – kip [ki:p] - [kɪp]

Seek – sick [si:k] - [sɪk]

'Teaspoon – 'tissue [ti:spu:n] - [tɪʃu:] сўзларида икки унли товушларнинг турлича талаффуз этилишидаги фарқ кўрсатилмоқда.

[ɑ:] ва [ʌ]

Bard – bud [bɑ:rd] - [bʌd]

Calm – come [kɑ:m] - [kʌm]

Fast – fussed [fɑ:st] - [fʌst]

Lark – luck [lɑ:k] - [lʌk]

[u:], [ʊ], [ju:]

Food – foot [fu:d] - [fʊt]

Suit – soot [su:t] - [sʊt]

'Booster – 'bosom [bu:stə] - [bʊzəm]

'Rudeness – 'goodness [ru:dnɪs] - [gʊdnɪs]

'Cucumber – 'cookery [kju:kʌmbə] - [kʊkəri]

Ўзбек тили вокализм тизими ўзининг тарихий тараққиёти жараёнида саккизтадан ўнтагача унли фонемага эга бўлган [6,45]. Мазкур фонемаларнинг тарихан чўзиқ ва қисқа вариантлари мавжуд бўлганлигини ҳисобга олсак, уларнинг сони қарийб йигирматача бўлган. Бу ҳолат ўзбек тили вокализм тизими тарихан мураккаб тузилиш касб этганидан далолат беради. Бугунги кунга келиб, ўзбек тили унлилар тизими сифат ва миқдор жиҳатдан анча соддалашди. Ҳозирги ўзбек адабий тили унлилар тизимида олти унли фонема мавжуд бўлиб (/ʌ, ɒ, e, ɪ, ʊ, o/), улар миқдор белгисига (чўзиқ-қисқа) кўра ўрта чўзиқликдаги, яъни чўзиқ ҳам, қисқа ҳам бўлмаган товушлар ҳисобланади.

Инглиз ва ўзбек тилларидаги унли фонемалар, уларнинг позицион кўринишлари ўртасидаги ўхшаш ҳамда фарқли жиҳатларни аниқлаш учун мазкур

тиллар вокализм тизимини акустик ва орфографик жиҳатдан ўхшаш-лигига кўра қуйидаги кичик гуруҳларга ажратиш лозим бўлади:

а) чоғиштирилаётган тилларда акустик ва орфографик жиҳатдан қисман мос келадиган унли фонемалар: /ɪ/, /e/, /ɒ/, /ʊ/. Улар ёзувда ўзбек тилида бир ҳарф билан, инглиз тилида бир нечта ҳарф ва ҳарф бирикмалари билан ифодаланади;

б) чоғиштирилаётган тилларда акустик жиҳатдан қисман мос келса-да, орфографик жиҳатдан мос келмайдиган унли фонемалар: /ʌ/. У ёзувда чоғиштирилаётган тилларда бошқа-бошқа ҳарфлар билан ифодаланади;

в) чоғиштирилаётган тилларда орфографик жиҳатдан қисман мос келса-да, акустик жиҳатдан мос келмайдиган унли фонемалар: ўзбек тилидаги /ʌ/ билан инглиз тилидаги /æ/ товушлари бунга мисол бўлади;

г) чоғиштирилаётган тилларда акустик жиҳатдан ҳам, орфографик жиҳатдан ҳам мос келмайдиган унлилар. Бундай фонемалар фақат бир тилда мавжуд бўлиб, иккинчи тилда мавжуд бўлмаслиги билан аҳамиятлидир. Масалан, ўзбек тилидаги /ɒ/ унли фонемаси инглиз тилида, инглиз тилидаги /ɑ:/, /ɔ:/, /ɜ:/, /ə/, /i:/, /u:/, /eɪ/, /aɪ/, /ɔɪ/, /aʊ/, /əʊ/, /ɪə/, /ɛə/, /ʊə/ унли фонемалари ўзбек тилида мавжуд эмас.

Адабиётлар:

1. Абдуазизов А.А. Ўзбек тили фонологияси ва морфонологияси. 2-нашр. – Т., 2010.
2. Джуманова Д.Р. Сўзнинг тил алоқа жараёнидаги фонологик модели: Филол. фан. д-ри. ... автореферати. – Т., 2016.
3. Абдуазизов А.А. Ўзбек тили фонологияси ва морфонологияси. 2-нашр. – Т., 2010.
4. Раджабов Н.Н. Инглиз ва ўзбек тилларида вокализм системасининг фонологик жиҳатдан чоғиштира тадқиқи: Филология фан. д-ри ... Автореферати – Т., 2018.
5. Maksumov A.G. English Phonetics. – Т., 2016.
6. Маҳмудов Қ. Ўзбек тилининг тарихий фонетикаси. – Т.: Ижод нашр., 2006.

(Тақризчи: Ш.Искандарова – филология фанлари доктори, профессор).